

A pályázat célja az volt, hogy szisztematikus magyar és orosz levéltári kutatásokra alapozva, a már megjelent források, illetve összefoglaló munkát és a korabeli sajtó felhasználásával feldolgozza Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetét az 1944 és 1956 közötti időszakban. A vizsgálódás kezdőpontja 1944 tavasza lett, amikor a háború utáni rendezés kérdéseivel foglalkozó ún. Litvinov-bizottság hozzákezdett a Magyarország sorsát és határait is érintő szovjet külpolitikai elképzelések kidolgozásához. A kétoldalú kapcsolatok történetét 1956. október 23-ig, a forradalom kitöréséig vizsgáltam.

A pályázati időszak alatt levéltári kutatásokat folytattam a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban (a Magyar Kommunista Párt vezető szervei üléseinek jegyzőkönyvei, a Főtítkárság anyag, MKP Államgazdasági Osztály, a Szociáldemokrata Párt anyagában a jóvátétellel kapcsolatos dokumentumok), valamint a Magyar Országos Levéltárban (Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei, Miniszterelnöki általános iratok, Gazdasági Főtanács, Jóvátételi Hivatal, Iparügyi Minisztérium, Pénzügyminisztérium Nemzetközi kapcsolatok főosztálya, Külügyminisztérium szovjet referatúra anyaga, Külügyminisztérium adminisztratív iratai, Gyönygyösi János irathagyatéka).

A pályázat időtartama alatt öt alkalommal (2003. november, 2004. május és október, 2005. október, 2006. június) Moszkvában is folytattam levéltári kutatásokat. Az Orosz Föderáció Külügyminisztériuma Levéltárában a békeszerződéseket előkészítő ún. Litvinov-bizottság iratainak, illetve a jóvátételi ügyekkel foglalkozó Majszkij-bizottság dokumentumainak egy részét sikerült átnézni, ezek kutatása ugyanis még mindig korlátozott. A legtöbb dokumentumot a szovjet külügyminisztérium ún. magyar referatúrájának irataiból kaptam meg. Ezek nemcsak a politikai kapcsolatok alakulását tekintik át, de foglalkoznak a gazdasági együttműködés kérdéseivel, illetve a kulturális kapcsolatokkal, a Szovjetunió magyarországi propagandájának kérdéseivel is. Ugyancsak módomban volt kutatást folytatni Molotov külügyminiszter, illetve Visinszkij és Sepilov külügyminiszter-helyettesek iratanyagában. Sajnos a hozzáférés ezekhez a dokumentumokhoz is korlátozott és nagyon esetleges.

Az Orosz Föderáció Állami Levéltárában a Szovjetunió Külföldi Kulturális Kapcsolatok Intézete (VOKSZ) anyagában találtam a kétoldalú kulturális kapcsolatokra vonatkozóan érdekes dokumentumokat. Az Állami Gazdasági Levéltárban maradt fenn a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság ipari részlegének anyaga, ahol többek között a szovjet jóvátétellel kapcsolatban is rábukkantam értékes anyagokra. Az SZKP KB egykori levéltáraiban a különböző néven működő külügyi osztályok dokumentumait tekintettem át. Mivel az állami és pártkapcsolatok (különösen 1948 után) nem váltak el élesen egymástól, itt nemcsak a pártközi, de az államközi kapcsolatokra vonatkozó iratokat is találtam.

*

A háború utáni Magyarország sorsának alakulására döntő befolyást gyakorolt, hogy az ország a szovjet érdekszféra részévé vált. A szovjetek katonai megszállás, a jóvátételi terhek, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet dominanciája olyan tényezők voltak, amelyek hosszú évtizedekre alapvetően meghatározták a magyar társadalom- és gazdaságfejlődést, befolyással voltak a magyar bel- és külpolitikára. Túlzás nélkül állítható, hogy sem az ún. koalíciós időszak belpolitikai történéseinek többsége, sem a későbbi évek története nem vizsgálható a magyar-szovjet kapcsolatrendszer összefüggéseinek ismerete nélkül.

A háború utáni berendezkedésre vonatkozó szovjet elképzelések gyakorlatilag már a háború kitörésétől kezdve formálódtak. A szovjet tervezés két szinten indult meg, egyrészt a külügyi népbizottságon (később külügyminisztériumon) belül, másrészt a különböző pártszervezetekben, beleértve a Kominternt is, illetve annak 1943. májusi feloszlata után az SZK(b)P különböző részlegeiben.

Magyarország háború utáni sorsa akkor került a szovjet vezetés érdeklődésének homlokterébe, amikor a szovjet Vörös Hadsereg elérte, illetve átlépte Magyarország határait. Magyarország tekintetében a szovjet kormány célja az volt, hogy az országot leválassza Hitler oldaláról és szembefordítsa a náci Németországgal, valamint széles nemzeti összefogáson alapuló, a Szovjetunióval szemben „baráti” kormány alakuljon. Az utóbbi években kutatható vált szovjet dokumentumokból ma már ismert, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány közvetlen szovjet beleszólás és ellenőrzés mellett jöttek létre és fejtették ki tevékenységüket.

Mélyreható beavatkozást jelentett az ország életébe az is, hogy gyakorlatilag szinte valamennyi bányászati, ipari, kereskedelmi vállalat, a vasút, a posta, távíró és telefonösszeköttetés, a termények, raktárkészletek, az országban található állatállomány a szovjet katonai parancsnokság közvetlen felügyelete alá került, amelyeket – a közvetlen szovjet célokra termelő üzemeken kívül – az európai háború befejeződése után fokozatosan átadtak a magyar kormánynak.

A szovjet politika magyarországi jelenlétének állandósítására, a gazdasági, társadalmi folyamatok befolyásolása érdekében a Vörös Hadsereg magyarországi jelenlétén túl a legfontosabb eszközként a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot használta fel.

A szovjet nyomásgyakorlás főbb mozzanatai nyomon követhetők például az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. júliusi átalakításakor és még inkább az 1945. őszi választásokat követő kormányalakítás kapcsán.

A háború utáni külpolitikai irányváltás szükségességét a kommunisták – már meglévő kapcsolataikat is felhasználva – igyekeztek kihasználni, kezdettől fogva megvolt a törekvés a szovjet kapcsolatok monopolizálására. A szovjetek a belpolitikai helyzet számukra kedvező formálása érdekében katonai-politikai jelenlétükkel „fedezték” a kommunistáknak politikai ellenfeleik kiszorítására irányuló törekvéseit. A szovjet megszállás kezdeti hónapjaiban alkalmazott erőszakos módszereket a későbbiekben politikai lépések követték – kívánt politikai céljuk eléréséhez egy-egy jól időzített – esetenként a magyar kommunisták által sugalmazott – SZEB-jegyzék a legtöbb esetben elegendőnek bizonyult.

A szovjet gazdasági behatolás és térhódítás problémájával Borhi László már több tanulmányában foglalkozott, de a témakör teljes körű feldolgozására még nem került sor. A szovjet gazdasági terjeszkedésre a nagyhatalmak potsdami nyilatkozata adott nemzetközi felhatalmazást, amelynek értelmében a Szovjetunió megkaphatta az általa megszállt országokban területén található német javakat. Az alapprobléma magának a „német tulajdonnak” az értelmezéséből adódott, különösen a vegyes vállalatok esetében. A kategória azért volt nehezen meghatározható, mert a háború alatt a „német tulajdon” kategóriába olyan tulajdonok is bekerülhettek, amelyek korábban angol vagy amerikai tulajdonban voltak. Nagy kérdés volt, hogy az Anschluss után német tulajdonba vett osztrák érdekeltségeket, vagy a német tulajdonba vett zsidó vagyont – és az angol–amerikai vagyont – miként tudják különválasztani a tényleges német tulajdontól. A magyar kormány az 1947-ben lezárult tárgyalások nyomán több mint 400 vállalatot, telket, több száz ingatlant (házat, telket, erdőbirtokot) adott át német tulajdonként a Szovjetuniónak.

A kutatás során külön foglalkoztam a jóvátételi egyezmény megkötésének előtörténetével, az 1945. augusztus 27-én aláírt magyar–szovjet gazdasági együttműködési egyezményrel, valamint a magyar–szovjet vegyes vállalatok megalakításával és működésével is.

A szovjet befolyás kiterjesztése kapcsán szólni kell az „ideológiai térhódítás” eszközeiről is. A szovjet befolyásnak megerősítésére irányuló külpolitikai mechanizmus egyik elválaszthatatlan komponensként magában foglalta azoknak az intézményeknek a rendszerét, amelyeknek a Szovjetunió politikáját, a kommunista ideológiát, a szovjet kultúrát kellett népszerűsíteni, illetve kapcsolatokat kiépíteni a Szovjetunió potenciális barátaival az értelmiség körében.

A Szovjetunió népszerűsítésére óriási propagandagépezett állt rendelkezésre, ugyanakkor a VOKSZ, illetve a többi propagandával foglalkozó hivatal nem tudott teljes mértékben megfelelni a velük szemben támasztott igényeknek, elvárásoknak. A propaganda anyagokon kívül az orosz kultúra igazi értékei is eljutottak a magyar közönséghez, igaz többnyire a VOKSZ megkerülésével és annak negatív reakcióit kiváltva.

A két ország közötti kulturális kapcsolatok erősítését voltak hivatva szolgálni a különböző ünnepi estek, a művészek vendégszereplései, évfordulós megemlékezések, amelyekről általában az éves kulturális munkatervekben történt megállapodás.

A Szovjetunió életének népszerűsítése és propagálása Magyarországon elsődlegesen a Szovinformbüro feladata volt. A szovjet tájékoztatási hivatal külön képviselővel rendelkezett Magyarországon és a képviselet tevékenységéről éves jelentések készültek, amelyek pontos statisztikai adatokat tartalmaztak még arra vonatkozóan is, hogy a magyar lapok (beleértve az üzemi lapokat is) az adott évben hány cikket, illetve fényképet, fotóillusztrációt közöltek a Szovjetunióról, a szovjet emberek életéről.

1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak háború utáni együttműködése tovább már nem tartható fenn, sőt elkerülhetetlen a világ két táborra szakadása. A Tájékoztató Iroda megalakulását követően végrehajtott politikai fordulat és a Szovjetunió Kelet-Európa politikájának „átértékelése” szükségképpen maga után vonta a kapcsolatok jellegének megváltozását is. A szovjet vezetés elérkezettnek látta az időt a különböző „népi demokráciák” és a kommunizmushoz vezető „nemzeti utak” felszámolására, megkezdődött a sorok szorosabbra zárása.

Az 1948–1949-től kezdődő és Sztálin haláláig terjedő időszak a totális alávetettség korszaka. A magyar kommunisták fontos politikai és katonai döntéseket csak moszkvai jóváhagyással hoztak, és a különböző vezető pozíciókba történő kinevezéseket, illetve felmentéseket is csupán a szovjet vezetőkkel vagy a Magyarországon dolgozó tanácsadókkal való konzultáció után hajtották végre, a népgazdasági tervek a szovjet tervhivatal munkatársaival folytatott egyeztetések eredményeképpen nyerték el végső formájukat.

A szovjet tanácsadók intézménye a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet részlegének keretein belül született meg, de a tanácsadók rendszerének kiépítése igazából 1949 nyarától vett lendületet, elsősorban katonai-politikai vonalon. Az 1950. február 7-i kormánymegállapodás a Magyarországra érkező szovjet tanácsadókat három csoportba sorolta: 1) „IFIG”-vonalra érkező tanácsadók, 2) kormányközi megállapodás alapján kiküldött szaktanácsadók, 3) a NGKT, illetve a Műszaki-Tudományis Együttműködési Bizottság által

kötött egyezmények alapján érkező tanácsadók. A gazdasági szerveknél a tanácsadói rendszer minden hierchikus viszonyával együtt valamivel később, 1951-1952. folyamán épült ki.

Ebben az időszakban a magyar–szovjet politikai kapcsolatok meghatározó része olyannyira Sztálin és Rákosi személyes kontaktusán keresztül valósult meg, hogy tanácskozásairól és megállapodásairól a szovjet politikai és ideológiai ellenőrzést hivatalból ellátni köteles budapesti szovjet nagykövetnek sem volt minden esetben tudomása. Ebben a kapcsolatrendszerben tényleges politikai tevékenységet az egyébként is teljesen súlytalan moszkvai magyar nagykövetek és a követség munkatársai alig végeztek, a külügyminisztérium szovjet részlege is csupán „adminisztráló, fordító és postázó szerv” volt. Annak ellenére, hogy a legfontosabb döntések a legfelső szinten születtek meg, a Budapesten szolgálatot teljesítő szovjet nagyköveteknek magyar kollégáiknál sokkal fontosabb szerepük volt. A nagykövet köteles volt tájékoztatni a Szovjetunió külügyminisztériumát a Magyarország és Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatokat érintő problémákról, figyelemmel kellett kísérnie Magyarország és a kapitalista államok kapcsolatának alakulását, ismertetnie kellett a szovjet kormánnyal az ország politikai helyzetét és azokat az intézkedéseket, amelyeket az ellenséges elemek törekvéseinek meggátlására tesznek. A rendszeres táviratváltáson kívül az ország politikai helyzetéről havonta elemzéseket kellett készítenie a szovjet külügyminisztérium számára.

Sztálin halála után az új szovjet vezetés arra törekedett, hogy korrekciókat hajtson végre mind a bel-, mind a külpolitikai irányvonalban, és változtatasson a szocialista országokkal való kapcsolattartásnak a korábbi években kialakult rendszerén. Ny. Sz. Hruscsov és vezetőtársai a sztálini külpolitika céljait Kelet-Közép-Európát illetően továbbra is helyesnek tartották, 1953 márciusa után azonban az új szovjet vezetés szükségét érezte a népi demokráciákkal való „normális” és szabályozottabb kapcsolat kialakításának. Ez egyrészt megmutatkozott a Jugoszláviához fűződő viszony rendezésére vonatkozó törekvésekben – amire a szovjet vezetés Magyarországot is ösztönözte – , másrészt abban, hogy törekedtek a kapcsolatok hivatalos alapokra helyezésére, rendszeressé tették a párt- és kormánydelegációk látogatásait, a szocialista országok párt- és állami vezetőinek tanácskozásain több tájékoztatást adtak a szovjet belpolitikai helyzetről, az aktuális problémákról. Ugyanakkor a szovjet diplomaták mentalitását még az SZKP XX. kongresszusa után is a Szovjetunió állami érdekei primátusáról a sztálini korszakban kialakult elképzelések határozták meg.

A Szovjetunió és a kelet-európai országok kapcsolatrendszerében Magyarországnak Sztálin idején nem volt kitüntetett szerepe, 1953 nyarára azonban a szovjet vezetés külpolitikai nyitási szándékának köszönhetően szerepe felértékelődött, diplomáciai „frontországga” vált,

hiszen annak a két országnak a szomszédja volt – Ausztriának és Jugoszláviának –, amelyekkel a Szovjetunió normalizálni akarta kapcsolatait.

A kapcsolatok jellege megváltoztatási szándékának ellenére a kelet-európai válásjelenségek láttán a szovjet vezetés gyakorlatilag a sztálini módszereket tovább folytatva újra az intenzív beavatkozást választotta, és korrekciókra ösztönözte a csatlós államokat is – legelőször az NDK-t és Magyarországot.

Sztálin halála után a vegyes vállalatok tekintetében jelentősen megváltozott a szovjet álláspont, a vegyes vállalati politika hibáit felsőbb szintű szovjet politikai nyilatkozatok is elítélték. A szovjet vegyes vállalatok további fenntarása szükségteenné vált, ezért 1954 nyarán ezeket a vállalatokat a MASZOLAJ kivételével eladásra felajánlotta a magyar kormánynak.

A Minisztertanács felhatalmazása alapján a magyar kormány részéről Háy László 1954. november 6-án Moszkvában írta alá azt az egyezményt, amelynek értelmében a szovjet kormány eladta Magyarországnak a MASZOLAJ, a MASZOBAL, a Dunavölgyi Timföldipar, a MESZHART és a MASZOVLET szovjet részesedését, több mint kétmilliárd forintért. Ezt az összeget a magyar kormánynak 1955. január 1-jétől öt év alatt részletekben kellett megfizetni. Az említett cégek visszavásárlását a magyar vezetés nemzeti érdekek tekintette, mindazonáltal az újabb egyezmény is az egyenlőtlen felek tárgyalásait jellemző légkörben és tartalommal jön létre.

A magyar–szovjet kulturális és tudományos kapcsolatokban Sztálin halála után is fontos szerepet játszott a Magyar-Szovjet Társaság, amely az évek során kulturális szervezetből elsődlegesen politikai célokat szolgáló társadalmi szervezetté vált. A magyar kulturpolitikai irányítás elégedetlen volt a kulturális kapcsolatok gyakoriságával és tartalmával, főként a kapcsolatokban mutatkozó kampányszerűséget bírálták. A kapcsolatok szélesítését és fejlesztését célzó kulturális egyezményt 1956. június végén kötötték meg, de annak a forradalom kitöréséig hátralévő rövid időben már semmilyen gyakorlati jelentősége nem lehetett.

A szocialista tábor, s benne Magyarország, valamint a Szovjetunió kapcsolatrendszerében a legnagyobb változást az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa hozta. A kongresszus nagy befolyást gyakorolt mind a magyar belpolitikára, mind a külpolitikai vonalvezetésre, sőt az új szovjet külpolitikai irányvonal a két ország közötti kapcsolatok alsóbb szintjein is hozott néhány érzékelhető változást.

Mindazonáltal 1956 tavaszától a budapesti szovjet nagykövetségről egyre több olyan jelentés futott be a szovjet külügyminisztériumba, amely a magyar–szovjet viszony feszültté válásának

jeleiről számolt be, amely 1956 őszén, a szovjet katonai intervenciót követően érte el tetőpontját.

A pályázati időszak alatt végzett kutatásaim eredményét a közleményekben feltüntetett publikációimon kívül hazai és nemzetközi konferenciákon ismertettem. A kutatás eredményeképpen elkészült egy kb. 170 oldalas kézirat, amely a következő főbb témaköröket dolgozza fel:

Szovjet elképzelések a háború utáni Magyarországról

A Vörös Hadsereg és a SZEB Magyarországon

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban

A szovjet gazdasági befolyás kiépítése

A jóvátétel

A magyar–szovjet gazdasági egyezmény megkötése

Magyar–szovjet vegyes vállalatok

A magyarországi német javak sorsa

Magyar–szovjet kulturális kapcsolatok

Magyarország „szovjetizálása”

A magyar–szovjet kapcsolatok Sztálin halála után

Gazdasági kapcsolatok 1953–1956.

Kulturális kapcsolatok, műszaki-tudományos együttműködés

Magyar szovjet kapcsolatok az SZKP XX. kongresszusától a forradalom kitöréséig